

20. sajandi esimese poole ajaloosündmuste jäädvustamisest ohvrite hauamonumentidega

Pärnu Vana pargi ühishaua ja mälestusmärgi teemaline juhtumiuuring

Ülle Kraft

Seoses vajadusega valgustada Pärnu linna Vanas pargis asuva mälestusmärgi tekkelugu oli allakirjutanul võimalus taasavastada sündmusi, mis selle Juhan Raudsepa taiese loomise tingisid.

Euroopaliku traditsiooni kohaselt maetakse langenud pärast lahingut kodu- või sõjaväekalmistule. Kuid alati pole see kohe võimalik. Ja alati pole olnud võimalik langenut ka hiljem ümber matta. Seetõttu on kalmistutele tekkinud peale hauakivide või -sammaste mälestuskivid ehk keno-
taafid kohtadele, kuhu tegelikult kedagi maetud polegi.

NSV Liidu keskvõimu korraldusel ja Eesti NSV täitevvõimu teostusel tekkis Eestis pärast II maailmasõda teistpidine nähtus: langenuid hakati matma ka väljapoole kalmistuid. Kohalikud täitevkomiteed pidid korraldama väljaspool asustatud punkte asuvate üksikhaudade viimise kas võimalikult lähedale sõjaväe- või tsiviilkalmistule või koondama need üksikuteks vennashaudadeks alevite või valdade keskustes.¹ Sõjas surma saanud, kes olid maetud näiteks lahingupaika või hukkamiskohta, maeti ümber asula keskväljakule või parki, kusjuures eelistati kohti, kus inimesed tavatsesid koos käia. Nendesse kohtadesse rajatud mälestussambad ei ole seega monumendid mitte sümboolses tähenduses, vaid hauatähised, ja kuna tegu on sõjaohvritega, on ühtlasi tegu sõjahaudadega.

Juhan Raudsepa skulptuur on oma laadilt üks selline nõukogude ajale tüüpiline mälestusmärk, nagu neid püstitati pärast II maailmasõja lõppu igasse suuremasse Eesti asulasse. Need mälestusmärgid olid osa tolle-

¹ Harjumaa TSN Täitevkomitee otsus nr. 4, 30.3.1949, LVMA 87HA.2.70, 1.

*Mälestusmärk**29. aprillil 2005.**Foto: Tarvi Sits.**Mälestiste register**Memorial on**29 April 2005.**Tarvi Sits/National**Registry of Cultural**Monuments*

aegsest ideoloogilisest kasvatustööst. Mälumaastik tuli ümber kujundada vastavalt kehtivale ideoloogiale. Revolutsioonilisi sündmusi ja Punaarmee ülistavate mälestusmärkide püstitamisele eelnes Vabadussõjas langenute mälestusmärkide üleriigiline ja organiseeritud hävitamine, kusjuures sageli tehti seda heausksete ametnike kaasabil. Ametnikud koostasid pahaaimamatult mälestusmärkide nimekirjad. Nimekirjade alusel arvutati välja mälestusmärkide likvideerimiseks vajalikud lõhkeainekogused ja inimtöötunnid ning mälestusmärgid purustati.

Sõja lõppedes hakkasid täitevkomiteede sõjalised osakonnad käsu korras koguma andmeid sõjas surma saanud punaarmeeelaste haudade kohta, mida leidis peaaegu kõikjal üle maa. Sõjale järgnenud kümnendi jooksul maeti taluõuedest ja metsatukkadest ümber tuhandeid Punaarmee poolel langenuid või ka hukatuid.

Nõukogude võim püüdis Eestis igal moel tekitada oma riigi müüti. Sel eesmärgil sobis ära kasutada ka langenud sõjaväelasi. Olulised ei olnud mitte inimese langemise asjaolud, vaid võimalus ehitada tema kangelashaua abil kommunismi. Kangelasena võidi mulda sängitada koguni alkoholimürgitusse surnud sõdalane, nagu juhtus Tõnismäele pronksõduri juurde maetud Stepan Hapikaloga. Tema surma põhjuseks on haigla dokumentides märgitud surrogaatalkoholi tarbimisest tekkinud äge südamepuudulikkus.²

² 2693 ТИИИТ сurnute arvestuse raamat, OBD-Memorial, <http://obd-memorial.ru/memorial/fullimage?id=61890535&id1=bc058c6473de10d49539f7662531d122&path=TV/002/058-%D0%90-0083627-4845/00000010.jpg>, 18. märts 2013.

Vastaspoleel langenute hauad ei väärinud nõukogude võimu silmis säilitamist. Juba 1945. aastal tegid võimud ülesandeks likvideerida „kii- resti ja asjalikult, ilma liigset tähelepanu tõmbamata” Saksa poolel võidelnute hauad.³ 1950. aastatel hakati hävitama ka tsiviilkalmistuid, näiteks kadusid need Tallinnas Kopli ja Kalamaja linnaosast.

Raudsepa loodud monumendi avamisel 1958. aastal kinnitati, et Pärnu Vanasse parki on maetud „mitmed 1905. ja 1917. aasta revolutsioonis langenud, 1924. aastal töörahva relvastatud ülestõusu ajal Pärnus surmasaanud, aastatel 1941–1944 fašismivastases võitluses langenud”⁴ Linnalegendi põhjal on väidetud, et sinna pole tegelikult kedagi maetud.⁵ Nende väidete kontrollimiseks tuli süüvida eri aegade dokumentidesse, mis puudutavad Pärnu ajalugu. Teatud määral õnnestus tollaseid sündmusi taastada. Et need aastad olid pöördelised kogu Eestis, on Pärnus toimunu iseloomulik ka teistele Eesti suurematele keskustele.

1905. aasta sündmused Pärnumaal

Peterburis toimunud Verise Pühapäeva järellainena 1905. aasta jaanuaris-märtsis Eestis alanud talurahvaliikumine jäi Pärnumaal nõrgemaks kui mujal Eestis. 22. jaanuaril 1905 alustas streiki tselluloosivabrik Waldhof, hiljem ka teised Pärnumaa tööstusettevõtted. Streik omandas küll üldstreigi mõõtmed, ent tegu oli pigem majandusliku võitlusega tööliste õiguste eest, mitte poliitilise ettevõtmisega. Tänapäeva kontekstis olid toonased nõudmised täiesti arusaadavad: töölisel taotlesid 8-tunnist tööpäeva senise 12-tunnise asemele, palgatõusu, mõne trahvi kaotamist, ülemmeistrite vallandamist jms. Tööseisak kestis jaanuari lõpuni. Aasta algusest juuli lõpuni oli Pärnu maakonnas kokku kolm streiki.⁶

³ Tartumaa TSN Täitevkomitee korraldus nr. 17, 5.7.1945, LVMA 632JO.1.46, 11.

⁴ F. Telvik, „Mälestussammas nõukogude võimu eest langenuile,” *Pärnu Kommunist*, 13. mai 1958, 1.

⁵ Kalev Vilgats, „Kas surnuaed pargis?” *Pärnu Postimees*, 22. veebruar 2012, <http://www.parnupostimees.ee/747902/kas-surnuaed-pargis/>, 14. märts 2013.

⁶ Kersti Lust, „1905. aasta revolutsioon ja eestlased Pärnu linnaduumas,” – *Pärnumaa*. 2, toim. Aldur Vunk, Tiina Mattisen jt (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2010), 189–197.

Samal ajal kasvasid aga rahutused mujal Eestis. 14. oktoobril 1905 algas Tallinnas poliitiline üldstreik. 16. oktoobril tulistas sõjavägi Tallinna kesklinnas Uuel turul tööliste poliitilist meelevaldust. Surma sai 90 ja vigastada 102 inimest.⁷ Selline veresaun ei jäänud loomulikult tagajärjeta. Rahulolematus rahva hulgas kääris, maal korraldati rahvakoosolekuid ja valmistuti mässuks. 22. novembril kuulutati Liivimaal välja sõjaseisukord.⁸ 9. detsembril 1905 kuulutasid Tallinna töölised Peterburi tööliste üldstreigi toetuseks välja poliitilise üldstreigi. Tallinna järel hakkasid streikima Pärnu, Tartu ja teiste linnade töölised. Kõigi raudteeliinide töölised streikisid täielikult.⁹ 10. detsembril kuulutati välja sõjaseisukord ka Tallinnas ja Harjumaal.¹⁰

12. (25. ukj) detsembril 1905 sai Rahula mõisast Harjumaal alguse relvastatud ülestõus, mis päädis 130 (teistel andmetel 161)¹¹ mõisa põletamisega üle Eesti. Pärnumaal põletati 19 mõisat. Harjumaalt liikuma hakanud tööliste salk jõudis Pärnumaale ja ühines kohalike mõisatöölise salkadega. Mitu mõisat põletati juba enne karistussalkade kohalejõudmist. 18. detsembril oli Polli mõisas punaste lippude all suur demonstratsioon.¹²

Vastuseks mõisate põletamisele formeeriti kiirkorras erinevate väe- ja relvaliikide üksuste – maa- ja mereväe, kaardi- ja kasakaväe – alusel spetsiaalsed karistussalgad. 24. detsembril 1905 kehtestati sõjaseisukord kogu Eestimaa kubermangus.¹³

Olukord muutus ärevaks ka Pärnus ja Pärnumaal. Nõukogudeaegne Pärnumaa kodu-uuriija Hans Kitsing on kirjeldanud 1905. aasta sündmusi järgmiselt:

⁷ Toomas Karjahärm, „1905. aasta revolutsioon,” – *Eesti ajalugu. V, Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani*, kirjutanud: Andres Andresen, Ea Jansen, Toomas Karjahärm jt; tegevtoimetajad Toomas Karjahärm ja Tiit Rosenberg, peatoimetaja Sulev Vahtre (Tartu: Ilmamaa, 2010), 355.

⁸ *Ibid.*, 361.

⁹ Hilda Moosberg, *1905.–1907. aasta revolutsioon Eestis* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1955), 103.

¹⁰ Karjahärm, „1905. aasta revolutsioon,” 361–362.

¹¹ Mihkel Aitsam, *1905. aasta revolutsioon ja selle ohvrid Eestis* (Tartu: Ilmamaa, 2011), 409.

¹² Moosberg, *1905.–1907. aasta revolutsioon Eestis*, 110.

¹³ Karjahärm, „1905. aasta revolutsioon,” 361–362.

„Pärnu linnas ja praeguse Pärnu oblasti piirides toimus suurem töörahvaliikumine 1905. aasta lõpul. Pärnus asunud suurima tööstuse „Waldhofi” vabriku töölised streikisid, avaldades oma meelepaha sakslas-test peremeeste ja tsaarivalitsuse vastu. Selle vaigistamiseks toodi esialgu kusagilt üks võõras pastor Haan, kes tööpäeva õhtutel Pärnu Elisabethi kirikus jumalateenistust pidades vabriku töölisi korrale noomis. Kuid ühel õhtul tuli päevane vahetus „Waldhofi” töölisi otse vabrikust kirikusse, pildusid pudelitega kantslisse pastorit Haani,¹⁴ kes kantslist maharõnis ja käärkambri ukse kaudu üle plangu naabruses asuva Pulski hoovi põgenes.

Politseiپرستاف [---] ajati kotti ja toodi Võiduväljakule. Raudteejaamas lõhuti riigiviina vagunid ära ja viin valati maha jm.

Maal põletati mõisaid. Üks Läänemaa mõisnik parun Budberg isegi tapeti töörahvaliikumise keerises.¹⁵ Kuna see revolutsiooniline liikumine oli stiihiline, organiseerimatu, mistõttu see tsaari kasakate poolt kergelt maha suruti – kergesti, kuid julmalt: Pärnus lasti maha mitu inimest, Pärnu-Jaagupis lasti maha talusulane Hans Pedajas jt. Kuid ihunuhtlust jagati paljudele, kellele mõisnikud seda arvasid „heaks”¹⁶

Neid kirjeldusi kinnitavad tollased ajaleheteated. Näiteks Kodumaa kirjutab, et 20. jaanuaril said Audru mehed Juhan Hanson ja Andres Rattist vastavalt 50 ja 15 kepihoopi selle eest, et nad „purjus pääga politseiپرستافwile selle kottitoppimist meelde olid tuletanud”.¹⁷

4. jaanuaril 1906 saatis Pärnu kreisiülem¹⁸ Konstantin Popov Liivimaa kubernerile raporti vahistamiste kohta Pärnu linnas 22. ja 23. detsembril. Raporti kohaselt oli kinni peetud kümme revolutsioonilise liikumise tegelast. 24. detsembril saabus Pärnusse kaks kaardiväe ulaanieskadroni.

¹⁴ Hahn – Elieser Traugott Hahn (15. august 1848 Komacha (Lõuna-Aafrika) – 19. märts 1939 Burgdorf Hannoveri lähedal) oli baltisaksa kirikuõpetaja. 1886–1918 teenis ta Tallinna Oleviste kogudust, 1915–1917 oli aga Siberisse välja saadetud.

¹⁵ Parun Otto von Budberg tapeti tegelikult 1907. aastal Vigalas, tema poeg Otto (Odo) Reinhold Eduard Gotthard von Budberg võeti mässu käigus Võhma-Vanamõisas kinni, ent vabanes hiljem.

¹⁶ Hans Kitsingu mälestused (üleskirjutanud H. Kasemets), ERAF 247.51.162, 1.

¹⁷ „Kodumaalt. Pärnust,” *Kodumaa (Viljandi: 1905–1907)*, 3. veebruar 1906, 4.

¹⁸ Maakonna politseiülem (toim.).

Oleviste koguduse õpetaja

Elieser Traugott Hahn.

Eesti Ajalooarhiiv

Elieser Traugott Hahn,

minister of the Oleviste

congregation. Estonian

Historical Archives

Arreteerimised jätkusid ja kohale hakkasid jõudma ka arreteeritud mujalt maakonnast. Selleks ajaks oli raporti järgi arreteeritud 49 inimest, kes saadeti erirongiga Valka. Neid tuli saatma palju inimesi, ent jala- ja ratsaväelased ajasid rahva laiali. Arreteeritute hulgas olevat olnud ka kaks üliõpilast ja Pärnu linna laekur. 27. detsembril saadeti üks eskadron rittmeister Spore juhtimisel Pärnu maakonna kohtadesse, kus toimusid põletamised. Eskadron oli selleks ajaks sõjavälikohtu otsusel maha lasknud 12 inimest. Teine eskadron suundus rittmeister Krõlovi juhtimisel Sindi vabrikusse. Taastanud seal korra ja vahistanud mõne inimese, naasis eskadron Pärnusse. Raporti kohaselt oli Pärnu linnas vahistatud 29 ja maakonnas 35 inimest. Valka saadetuid oli 49, mahalastuid aga 1906. aasta jaanuari alguse seisuga maakonnas kokku 13.¹⁹

¹⁹ Дело о революционном движении в Перновском уезде 1905. г, ЕАА 296.8.949, 1.

Viljandi ajaleht Kodumaa kirjutab: „Pärnu linnast on viimastel päivil 25 inimest kinni võetud ja kreisist 24, kes 27. dets. öhtul tugeva sõjaväe saadetusel erarongiga Pärnu saadeti, et nende üle sääll kohtu mõista. [---] Halliku vallas lasti 6 tulesütitajat maha.”²⁰

Mihkel Aitsami väga põhjalikel andmetel oli 1. jaanuariks 1906 Pärnu maal üks mees mõisnike poolt maha lastud või haavadesse surnud, karis-tussalgad olid maha lasknud 15 meest. 2.–10. jaanuarini 1906 lisandus veel kolm meest, ühe mehe surmaaeg ei ole teada. Mahalastud maeti Pärnumaa kalmistutele: Pärnu-Jaagupisse, Kergule, Kilingi-Nõmmele jm.²¹

Mihkel Aitsami andmed ei lähe täpselt kokku kreisiülem Popovi andmetega, mis võib olla tingitud sellest, et Popovile antud andmed olid puudulikud ja täpsustused hiljem. Pärnu linna kirikumeetrikad ei kinnita, et Pärnu linnas oleks kedagi nende sündmuste ajal maha lastud. Maakonnas mahalastud on aga kõik ka kirikuraamatutesse kantud. Kontrollitud allikate põhjal ei ole võimalik dokumentaalselt tõestada, et Pärnu Vanasse parki oleks 1905. aastal hukatuid maetud. Seega võib aastaarv 1905 mälestusmärgil olla sümboolse tähendusega.

1917. aasta sündmused Pärnus

1917. aasta veebruarirevolutsiooniga kaasnesid rahutused kogu Vene-maal. Eestis kajastusid veebruarirevolutsiooniga seotud sündmused nõr-gemalt. Poliitiline elu Pärnus pingestus järsult pärast 6. märtsi. Kohaliku garnisoni juhtkond kartis rahutuste puhkemist linnas. Linnavolikogu oli moodustanud Täidesaatva Komitee, see aga ärritas pahempoolseid ja eriti Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei (VSDTP) Tallinna komitee liikmeid. Viimased saatsid Pärnusse agitaatorid.

7. märtsil kogunes Endla teatrisse rahvakoosolek ja avaldas senisele võimule umbusaldust. Peamiselt sõjaväelaste juhtimisel otsustati hakata asutama Pärnu Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu. Järgmisel päe-val kandusid rahutused tänavale. Soldatid soovisid üles otsida toidu-

²⁰ „Kodumaalt. Pärnust,” *Kodumaa (Viljandi: 1905–1907)*, 5. jaanuar 1906, 3.

²¹ Aitsam, *1905. aasta revolutsioon*, 354–355.

Veebruarirevolutsiooni ohvrite matused Pärnus 10. märtsil 1917 (12.03.1917²³ – Ü. K.). Eesti Riigiarhiiv

Funerals of the victims of the February Revolution in Pärnu on 10 March 1917. State Archives of Estonia

1957. aastal Pärnu raekoja seinal asetsenud mälestustahvel. Väljavõte kroonikafilmist „Nõukogude Eesti nr. 31”. Eesti Filmiarhiiv

A commemorative plaque formerly located on the wall of the Pärnu Town Hall. Excerpt from the film chronicle Nõukogude Eesti No 31. Estonian Film Archives

tagavarad, arreteerida linnapea ja karistada garnisoni ülemat polkovnik Ostapenkot sõdurite ebainimliku kohtlemise eest. Garnisoniülem avas aga soldatite pihta tule, haavates neist kolme. Kaks soldatit surid. Polkovnik Ostapenko tapeti. Soldatite matused 12. märtsil muutusid protestidemonstratsiooniks.²²

Hans Kitsing on neid sündmusi kirjeldanud järgmiselt: „Pärnus oli tollal sõjaväeosa ülemaks keegi polkovnik, kes oli truu tsaarisulane, kuid oma alluvatega käitus jõhkralt. Sama polkovnik oli Pärnu linnavalitsuses. Revolutsioonist haaratud ja vaimustatud soldatid nõudsid, et see polkovnik linnavalitsuse ruumidest väljuks, et temaga läbi rääkida. Lõpuks polkovnik väljus linnavalitsuse trepile. Kuid sõnagi lausumata tulistas kaks oma alluvat sõdurit revolvrilasuga surnuks. Ent langenute seltsimehed maksid kätte samas, pistes polkovnikust mörvari tääkidega läbi. Tema laip vedeles veel paar päeva uulitsarennis.

Kuid vabadust ihanud sõdurid, mida nemad küll ise maitsta ei saanud, maeti suurte sõjaväeliste auavaldustega, rahvamassi saatel V. Kingissepa tänaval asuva vene õigeusu kiriku aeda. Nende kalmuküngast kaunistab suur hauakivi realkirjaga: „Вы жертвого пали в борьбе за свободу. Алексей Коваленко, Тимофей Панюшин 8.III.1917. Теie langesite ohvritena vabaduse eest. Aleksei Kovalenko, Timofei Panjušin. 8.3.1917”²⁴

Kitsingu meenutusi kinnitab Eesti Filmiarhiivi infosüsteemist FIS pärinev filmilõik 1957. aastast, mis kõneleb 1917. aasta sündmustest Pärnus. Näha võib tollaste sündmuste toimumise paiku, sealjuures mälestustahvlit ja mälestuskivi kahele soldatile.²⁵

Mälestusplaat on raekoja seinalt nüüdseks maha võetud. Pärnu Issandamuutmise kiriku juures asunud hauakivile raius Pärnu skulptor Rait Pärg 2004. aastal kiriku sajandaks sünnipäevaks ülempreester Mihhail Suigussaare nime.²⁶

²² Jüri Ant, „1917. aasta autonoomia ja enamlik riigipööre,” – *Pärnumaa*, 2, toim. Aldur Vunk, Tiina Mattisen jt (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2010), 189–197.

²³ „Vabaduse eest langenute matus,” *Postimees (Pärnu)*, 13. märts 1917, 1.

²⁴ Hans Kitsingu mälestused (üleskirjutanud H. Kasemets), ERAF 247.51.162, 2.

²⁵ Ringvaade „Nõukogude Eesti nr. 31” (Kunstiliste ja Kroonikafilimide Tallinna Kinostudio 1957), EFA 1011.

²⁶ Need andmed andis Pärnu Issandamuutmise koguduse kontaktisik Melitina Tammekänd.

Mälestuskivi 1917. aasta rahutustes hukkunud soldatitele. Väljavõte kroonikafilmist „Nõukogude Eesti nr. 31”. Eesti Filmiarhiiv

A commemorative stone for the soldiers who perished in the riots of 1917. Excerpt from the film chronicle Nõukogude Eesti No 31. Estonian Film Archives

Vaino Kallas vahendab pealtnägijate mälestusi neist sündmustest: „Kuid kes siis ikkagi olid need „tööraha vabaduse eest võitlejad”, kes Vanasse parki väidetavalt on maetud? Sellest on kirjutanud Pärnu mees J. Mihkelson oma mälestustes järgmist: „1917. aasta veebruaris tuli Endla teatrimaja juures toimunud miitingult grupp vene soldateid ja kogunes Vilmsi tänaval asunud linnavalitsuse ette. Seal piirasid nad sisse linnavalitsusest väljunud Pärnu garnisoni ülema. Polkovnik haaras revolvri ja tappis kaks soldatit. Seejärel surmasid soldatid ohvitseri. Soldatite laibad maeti apostliku õigeusu kiriku juurde. 1940. aastal maeti need ümber Vanasse parki, kuhu püstitati ka puust viisnurgaga mälestusmärk. 1941. aastal, kui sakslased Pärnu jõudsid, pandi see rahva poolt põlema.”

Vene soldatite ümbermatmist on kinnitanud mitu seda sündmust pealt näinud inimest.²⁷

I. detsember 1924 Pärnus ja Pärnumaal

1924. aasta 1. detsembri sündmused Eestis said alguse Tallinnas, kus umbes 300 kergelt relvastatud inimest püüdis hõivata sõjalis-strateegilise tähtsusega asutusi ja sidesõlmi. Kokkupõrgetes hukkus juhuslikult

²⁷ Vaino Kallas, „Mälestusmärgid, pronkssõdur ja Tallinna „vabastamine””, *Pärnu Postimees*, 22. september 2006, http://www-wxyz.parnupostimees.ee/260906/esileht/artiklid/10067855_1.php, 14. märts 2013.

Arkadi Andresen. Võttis osa 1924. aasta 1. detsembri riigipöördekatse ettevalmistamisest Pärnus.

Lasti maha detsembris 1924. Portree.

Eesti Riigiarhiivi filiaal

Arkadi Andersen. He participated in organising the failed coup d'état of 1 December 1924 in Pärnu.

Andersen was executed by firing squad in 1924.

Portrait. Branch of the State Archives of Estonia

või aktiivset vastupanu osutades ligikaudu 30 tsiviilisikut, politseinikku ja sõjaväelast. Umbes sama palju ohvreid oli ründajate seas, neile lisandusid hiljem politseioperatsioonide käigus langenud ja sõjakohtu otsusel surmamõistetud. Ellujäänud mässulised põgenesid Nõukogude Venemaale.²⁸ Väljaspool Tallinna püüdsid mässulised õhku lasta Mustjõe raudteesilda Aegviidu lähedal ja Vasula raudteesilda Tartu lähedal. Mässuliste lööksalgad olid loodud ka Pärnus, Viljandis ja Kohilas, kuid väljaastumisi neis paikades ei toimunud.²⁹

Mässu järel kehtestati Eestis sõjaseisukord ja tööle asusid sõjaväe välikohtud. Pärnus mõistis välikohus 13 inimest mahalaskmisele. Surmaotsusel lasti maha vennad Arkadi ja Voldemar Andresen, Jaan Ansor, Arkadi Entson, Jakob Peelmann (Selist), Aleksander Henning, Jaan Jaagor, Avksenti Kirikal, Jaan Rausk, Jüri Soosaar, Martin Talfeldt ja Vladimir Vestmann. Politseiniku tapmise eest surma mõistetud Peeter Kõvamehel³⁰ õnnestus teel hukkamispaigale nn Päsimetsas³¹ põgeneda. Ta põgenes Nõukogude Liitu, kus talle anti varjupaik.³²

Hans Kitsing: „Sõjaväljakohus istus Pärnus Akadeemia tänaval asunud ohvitseride kasiinos. 11. detsembril 1924. aastal mõisteti Jaan Jaagor

²⁸ Eero Medijainen, „James Bond ja mässukatse Tallinnas 1. detsembril 1924,” – *Mäss: detsembrimäss/aprillimäss*, koostanud Tiit Pruuli (Tallinn: Eetriüksus, 2008), 31.

²⁹ Toomas Hiio, „1924. aasta 1. detsembri mässukatse Eestis koos eel- ja järellooga,” – *Mäss: detsembrimäss/aprillimäss*, koostanud Tiit Pruuli (Tallinn: Eetriüksus, 2008), 45.

³⁰ Peeter Kõvamees (12.12.1901–1937) oli prosaist, kriitik ja ajakirjanik. Tal õnnestus 1925. aasta jaanuaris põgeneda Nõukogude Liitu. 1937. aastal ta vangistati ja hukati.

³¹ Raeküla mets.

³² Hans Kitsingu mälestused (üleskirjutanud H. Kasemets), ERAF 247.51.162, 2.

Voldemar Andresen. Võttis osa 1924. aasta 1. detsembri riigipöördekatse ettevalmistamisest Pärnus. Lasti maha detsembris 1924. Eesti Filmiarhiiv

Voldemar Andersen. He participated in organising the failed coup d'état of 1 December 1924 in Pärnu. Andersen was executed by firing squad in 1924. Portrait. Estonian Film Archives

ühes eelpool mainitud Soosaare, Talfeldti, Entsoni ja Peelmaniga sõjaväljakohtu otsusega kõigi õiguste kaotamisega surma mahalaskmise läbi. See otsus viidi täide järgmisel päeval, s.o. 12. detsembril 1924. a. kell 22.30. Nende vabadusvõitlejate mõrvamine toimus „Pätsimetsas”. Seal puhkasid nende maised põrmud kuni 1. detsembrini 1940. a.”³³

Ühishaud Pärnu Vanas pargis 1940. aastal

1940. aasta suvel oli Vana park rahva- ja selgituskoosolekute pidamise paigaks. Sama aasta 1. detsembril maeti Revolutsiooni (praegu Vana pargi) ja Jalaka tänava vahelisse ossa ümber Raeküla metsast toodud peamiselt 1924. aasta 1. detsembri ülestõusu mahasurumise järel sõjaväljakohtu otsusel mahalastute säilmed,³⁴ mis olid Raeküla-Papiniidu vahelises metsas asetatud 12 punasesse puusärki ja toimetatud sealt Riia maantee

³³ Hans Kitsing, „1. detsembri 1924. aasta sündmuste ohvri Jaan Jaagor'i lühike elulugu ja tegevus” (lühiuurimus, 18. juuni 1953), PÄMU 1338 Ar 1822 2, Karp 72.

³⁴ Aster Muinaste, „Minu linn, minu tänav,” *Pärnu Kommunist*, 16. november 1979.

Ümbermatmine 1. detsembril 1945.³⁵ Pärnu Muuseum

Reburial on 1 December 1945. Pärnu Museum

äärde.³⁶ Hans Kitsingu meenutuste kohaselt toimus ümbermatmine suure pidulikkusega, „Internatsionaali”, „Julgesti, vennad, nüüd tööle!” ja „Leinamarsi” helide saatel ning Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei (EK(b)P) Pärnumaa komitee sekretäri Vladimir Rea juhtimisel.³⁷

Ilm oli tol päeval vihmane ja tormine. Ümbermatmisest võttis osa üle 7000 inimese linnast ja maalt. Kell 10 hommikul kogunesid Pärnu ja Pärnumaa ettevõtete töölised, kommunistlikud noored ja teised Võiduväljakule. Sealt liiguti rongkäigus kalmistute vahelisele platsile Riia maanteel, kuhu olid toimetatud ka ohvrite säilmed 12 kirstus. Vladimir Rea sõnavõtu järel liikus rongkäik leinamarsi helide saatel linna poole,

³⁵ Ehkki foto on dateeritud 25. novembriga 1945, on tõenäoliselt tegu 1940. aastal tehtud pildiva, sest monumendil puuduvad viited 1940.–1941. aasta sündmustele. (*Autori märkus.*)

³⁶ „Pärnus toimub valge terrori ohvrite matmine. Hauale püstitatakse tuleval aastal väärikas monument,” *Kommunist*, 29. november 1940, 3.

³⁷ Hans Kitsingu mälestused (üleskirjutanud H. Kasemets), ERAF 247.51.162, 6–7.

1940. aastal³⁸ püstitatud ajutine mälestussammas Pärnu Vanas pargis.
Pärnu Muuseum

*The temporary memorial erected in 1940 at the Pärnu Vanapark.
Pärnu Museum*

kus kirstud Vanas pargis ühishauda lasti. Hauale püstitati puust sammas, tipus viisnurk. See ajutine mälestusmärk kavatseti asendada juba järgmisel aastal püsivama monumendiga.³⁹

1941. aasta sündmused Pärnumaal

Vaino Kallas kirjutab, et pärast 1941. aasta 14. juuni massiküüditamist oli inimeste esimene kaitsereaktsioon põgeneda metsa. Seal moodustati suurema hulga meeste kogunemisel ja mõne ohvitseri või kaitseliitlase

³⁸ Foto võib olla tehtud ka 1. detsembril 1940. Puidust mälestusmärk pärineb kindlasti 1940. aastast.

³⁹ „12 valge terrori ohvri matus Pärnus,” *Kommunist*, 3. detsember 1940, 4.

olemasolul võitlussalgad. Et relvastus oli puudulik, astuti esialgu NKVD-laste ja punaväelastega lahingusse ainult häda korral.

Peale sõja puhkemist 22. juunil 1941 kehtestati Eestis sõjaseisukord. Võim läks Balti sõjalaevastiku ja 8. armee sõjanõukogude kätte. 24. juunil ilmus NSV Liidu julgeoleku peakomissari Lavrenti Beria korraldus moodustada hävituspataljonid. Pärnus alustati hävituspataljoni organiseerimist 27. juunil ning kuu lõpuks oli selle koosseisus umbes 400 nõukogude režiimi toetajat ja kommunistlikku noort. Hävituspataljoni tarbeks hakati elanikelt ja asutustelt rekvireerima autosid ja mootorrattaid. Pärnu hävituspataljon kandis numbrit IB-15.

Need sündmused kiirendasid veelgi meeste metsaminekut ja samal ajal hakkasid väiksemad metsas olnud rühmad ühinema. Suuri metsavendade baaslaagreid Pärnumaal siiski ei tekkinud. Metsavennad asusid Lõuna-Pärnumaa valdades nõukogudelt võimu üle võtma. Ajavahemikul 3.–8. juulini võtsid kohalikud metsavennad ja külamehed Pärnumaal võimu üle Tali, Saarde, Tihemetsa, Abja, Laiksaare, Häädemeeste, Orajõe, Tõstamaa, Seliste, Soontaga, Rajangu, Vändra ja Audru vallas ning Kilingi-Nõmme ja Mõisaküla linnas. Kohalikud punategelased arreteeriti.⁴⁰ 8. juulil moodustati Kaitseliidu Pärnu maleva staabihoones (Kalevi 40) Pärnumaa Omakaitse.⁴¹

Vastukaaluks hakkasid Pärnu võimud moodustama hävituspataljonide löögiüksusi. Järgnes mitu lahingut, neist tuntumad on Liivamäe lahing 5. juulil ja Audru lahing 19. juulil 1941.⁴²

Lahinguid peeti ka Rannametsas, Tõitojal, Tahkurannas jm. Hävituspataljonid said kõikjal lüüa. Punaarmee taandumise järel algasid taas vahistamised. Sedakorda vahistasid Omakaitse ja Eestisse tunginud Saksa jõud nõukogudemeelseid. Pärnumaal võtsid metsavennad või omakaitse-lased kinni mitusada inimest. Osa neist vabastati süü puudumise tõttu, osa saadeti vanglasse või koonduslaagrisse, osa aga hukati. Hukkamised toimusid pahatihti omakohtu korras, aga ka Omakaitse poolt moodus-

⁴⁰ Vaino Kallas, „1941. aasta rahvaülesteis Pärnumaal,” *Kultuur ja Elu*, 4/2011, http://kultuur.elu.ee/ke506_kallas.htm, 14. märts 2013.

⁴¹ Herbert Lindmäe, *Suvesõda Pärnumaal 1941* (Tartu: Sihtasutus Valge Raamat, 2006), 321.

⁴² *Ibid.*, 369.

Omakaitse lased Pärnu linnas (1941). Eesti Filmiarhiiv

Members of the Omakaitse (Home Guard) in Pärnu (1941).

Estonian Film Archives

tatud välikohtu või komisjoni, hiljem Saksa Julgeolekupolitsei otsuste alusel. Kuriteoks peeti aktiivset osalemist juunipöördes ja nõukogude okupatsioonivõimu kindlustamises, eestimeelsete inimeste arreteerimises, küüditamise ettevalmistamises ja küüditamises. Samas piisas surmaotsuseks mõnikord ka rongkäigus punase lipu lehvitamisesest või loosungi kandmisest, punasevõitu sõnavõtust või enamlasesõbralikust ütlemisest.

Pärnu poliitilise politsei referentuuri referendi, Pärnu prefektuuri poliitilise politseiala juhataja või Pärnu prefektuuri juhataja ametlike teadete, samuti muude andmete alusel on registreeritud 1941. aastal Pärnu maavalitsuse perekonnaseisuosakonna surmaregistris 226 isiku (198 mehe ja 28 naise) surm. Nende hulka on arvatud ka lahingutes langenud Pärnumaalt pärit hävituspataljonlased ja miilitsamehed. Ei ole teada, kui paljud registris kajastatud surmadest olid loomulikud. Needki arvud pole lõplikud, sest sõjaolukorras ei jõudnudki osa andmeid registrisse.⁴³

⁴³ *Ibid.*, 438–440.

Vaade Beti aidale, kus Saksa okupatsiooni ajal oli Pärnu vangla, Vana-Sauga tänava poolt (18. november 1944). Hans Voolmaa foto. Eesti Filmiarhiiv

A view from Vana-Sauga Street of Bett's warehouse where the Pärnu prison was housed during the German occupation (18 November 1944). Hans Voolmaa/Estonian Film Archives

Näiteks ei sisalda need arvud Pärnus hukatud Eesti kodanikest juute. Teadaolevalt tapeti Pärnus 137 juuti. Nüüdseks on teada, et Pärnus hukati aastatel 1941–1942 vähemalt 494 inimest.⁴⁴

1945. aasta Tööraha Hääles on olukorda Pärnus 1941. aastal kirjeldatud järgmiselt: „Sakslased okupeerisid Pärnu 8. juulil 1941. a. Kohe algas siin hulgaline süütute inimeste vahistamine ja mõrvamine. Inimeste kinnipidamiseks kasutati pääle Pärnu vangimaja Siimu silla ääres olevat hiiglasuurt telliskivihoonet Beti aita ja Kalevi tänaval Lastepargi vastas oleva Schmidt'i maja keldreid. Seniste andmete järgi on okupatsiooni ajal Pärnus mõrvatud 839 inimest, keda Pärnu ümbruskonnast siia kokku

⁴⁴ Meelis Maripuu, „Execution of Estonian jews in local detention institutions on 1941–1942,” – *Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes against Humanity*, ed. Toomas Hiio, Meelis Maripuu and Indrek Paavle (Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006), 655.

toodi. Mõrvamiskohtadeks olid Tammiste ja Reiu mets ning Papiniidu jaama taga olev Waldhofi plats. Pärnu linna vangistatuist vabanes 60 inimest pärast pikemat või lühemat vaevlemist.”⁴⁵

1945. aasta ümbermatmised

23. jaanuaril 1945 tegi EK(b)P keskkomitee (KK) sekretär Nikolai Karotamm keskkomitee sõjalise osakonna ülemale Štammile ülesandeks välja töötada meetmed, et kevadeks saaksid korda tehtud punaarmeeleste hauad ja püstitatud ajutised mälestusmärgid lahinguväljadele Eesti NSV territooriumil.⁴⁶ Samal aastal moodustati Pärnu linnas ja maakonnas komisjon, mis tegeles ümbermatmisega. Komisjon pidi esitama aruande Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu pearaamatupidajale. Pärnumaal korraldati ümbermatmised 1944. aasta lõpus ja 1945. aasta alguses. Pärnu linnas tehtud ümbermatmisi puudutavaid aruandeid ei õnnestunud leida, ent kirjavahetusest võib järeldada, et suur osa neist tehti veebruaris või märtsis 1945.

EK(b)P Pärnumaa komitee sõjalise osakonna juhataja Eduard Aström raporteeris 18. märtsil 1945 EK(b)P KK sõjalise osakonna juhatajale ümbermatmistest Tori vallas (novembris 1944, kuus langenut Pärnu linna kalmistule) ja Laiksaare vallas (23. veebruaril 1945, kuus langenut Urisaare kalmistu ühishauda). Mõisaküla täitevkomitee korraldas 1945. aasta 18. märtsil 120 ohvri ümbermatmise Lämbe talu karjamaalt Mõisaküla surnuaia ühishaudadesse.⁴⁷ Häädemeeste vallas maeti 21. veebruaril 1945 kaheksa punaarmeelest ja kaks terroriohvrit Häädemeeste õigeusukiriku kalmistule, Orajõe vallas toimus ümbermatmine 3. detsembril 1944 (arvu ei teatatud), Paikuse vallas maeti kaks ohvrit ümber Niidaste kalmistule.⁴⁸

⁴⁵ „Fašistide mõrvateod Pärnus,” *Tööraha Hää*, 24. november 1945, 2.

⁴⁶ Nikolai Karotamme korraldus sm. Štammile, ERAF 1.3.501, 1.

⁴⁷ Mõisaküla kodulehe andmetel lasti linlasi Saksa okupatsiooni ajal maha Lämbe talu karjamaal 16. ja 23. juulil 1941. Hukati 113 inimest. 1945. aastal maeti need mõrvatud ümber Mõisaküla kalmistule (<http://www.moisakyla.ee/index.php?sisu=10&&t=2>, 25. märts 2013).

⁴⁸ Eduard Aströmi kiri EK(b)P KK sõjalise osakonna juhatajale 18. märtsil 1945, ERAF 1.3.501, 22.

1941. aastal mõrvatud nõukogude inimeste ümbermatmine Pärnu Vana pargi ühishauda (25. november 1945). Pärnu Muuseum

Reburial of the soviets murdered in 1941 to a mass grave in Pärnu Vanapark (25 November 1945). Pärnu Museum

Veebruaris 1945 esitas Pärnu linna täitevkomitee üldosakonna Saksa fašistliku terrori kahjude juurdlemise komisjoni esimees Aleksei Ovsjannikov Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehele Arnold Veimerile kinnitamiseks terroriohvrite ja lahingus langenud Nõukogude sõjaväelaste vennashaudadesse ümbermatmise tööde eelarve kogusummas 25 200 rubla. Eelarve kohaselt tuli ümber matta 200 inimese säilmed. Eelarvest ei nähtu, kus asusid need ühishauad, kuhu surnukehad ümber maeti. Ehkki maksimisega Pärnumaa puhul venitati ja avaldati koguni arvamust, et ümbermatmine tuleks teha ühiskondlikus korras, kanti raha 26. juunil siiski üle.⁴⁹ Kokku kulutati aruannete järgi ümbermatmisele Pärnu linnas 25 200 rubla ja Pärnumaal 82 630 rubla

⁴⁹ Kirjavahetus Pärnu Linna TSN Täitevkomiteega sõjakahjude ja mõrvaohvrite kindlakstegemise küsimuses; teated ja aruanded sõjakahjude ja -ohvrite ümbermatmise kohta, ERA R-364.1.307.

1941. aastal mõrvatud nõukogude inimeste ümbermatmine Pärnu Vana pargi ühishauda (25. november 1945). Pärnu Muuseum

Reburial of the soviets murdered in 1941 to a mass grave in Pärnu Vanapark (25 November 1945). Pärnu Museum

60 kopikat.⁵⁰ Ei saa välistada, et linna lähiümbrusest kevadtalvel välja kaevatud säilmed maeti Vanasse parki ümber alles novembris.

24. novembri Tööraha Hääles ilmunud teate järgi maeti Pärnus Saksa okupatsiooni ajal mõrvatud 25. novembril 1945 ümber Vana pargi ühishauda. Kell 13 pidi algama leinamiiting kõigi asutuste, organisatsioonide ja ettevõtete töötajate osavõtul. Ümber maeti Pärnu lähiümbruse ja lähivaldade mõrvaohvrite säilmed.⁵¹

Mõni päev hiljem ilmus samas lehes põhjalikum ülevaade, mis annab ligikaudsed andmed ühishauda maetute arvu kohta. Leinamiiting peeti Võiduväljakul. Punased kirstud lasti ühishauda, mille kaunistasid pärgadega mõrvatute omaksed ning EK(b)P linna ja maakonna komiteede,

⁵⁰ Kirjavahetus Pärnumaa TSN Täitevkomiteega tekitatud sõjakahjude ja mõrvaohvrite väljaselgitamise kohta ja koondandmeid sõjakahjude kohta Pärnumaal, ERA R-364.1.333.

⁵¹ „Fašistide mõrvaohvrite ümbermatmine Pärnus,” *Tööraha Hääle*, 24. november 1945, 1.

asutuste ja ettevõtete töötajad. Ohvrite säilmed olevat toodud Beti aida hoovilt (Nikolai Karotamme⁵² ja ühe tundmatu laip), Tahkurannast Viljandi ja Riia maantee ristilt (Sindi noorte organisaator sekretär Tausson ja miilitsavolinik Kukk) ning Võiste kiriku juurest, kus inimesi mõrvati kirikuseina ääreski (sh Liisa Kummi abikaasa, Võiste kiriku kellamees). Kihnu saarelt olevat ära toodud üheksa laipa, nende seas Sindi vabriku tööliste Teodor Saare oma.⁵³ Parki olevat maetud ka 28 hävituspataljoni: tehase Punane Krull töölised, kes olid langenud Audru lahingus. Reiu metsas, kus olevat mõrvatud 270 inimest, olid sakslased Punaarmee lähenemisel hauad lahti kaevanud, laibad bensiiniga üle valanud ja põlema pannud. Sama olevat tehtud Tammiste metsas ja Waldhofi platsil mõrvatute laipadega. Seetõttu polevat Waldhofi platsilt enam säilmeid leitud. Reiu metsast toodud jäänused maeti ühishauda paaris kirstus.⁵⁴

1962. aastal peeti Pärnus kohut endiste Pärnumaa Omakaitse liikmete Edmund Johannes Kuusiku, Augustin Reinvaldi, Julius Viksi ja Theodor Kaldre üle, keda süüdistati sadade inimeste hukkamises sakslaste juhtimisel. Kõik süüdistatud mõisteti surma.⁵⁵ 1962. aasta protsess oli üks sovetlikest näidisprotsessidest Saksa okupatsiooni aegsete mahalaskmiste väidetavate süüdlaste üle, kusjuures tulemus oli otsustatud juba protsessi algatamisega, mistõttu oleks ettevaatamatu käsitada protsessitoimikus sisalduvat teavet ainukehtiva tõestusmaterjalina. Siiski puuduvad dokumendid vastupidise väitmiseks.

Kirjalikke dokumente 1945. aasta ümbermatmistele kohta ei õnnestunud leida. Võimalik, et ümbermatmisi korralikult ei dokumenteeritudki

⁵² EK(b)P KK sekretäri (1944–1950) Nikolai Karotamme nimekaim. Karotammede suguvõsa oli Pärnumaalt pärit.

⁵³ Pärnu Maakonna Fašistlike Roimade Kindlakstegemise Komisjoni aruande (1. veebruar 1945, nr A-2, ERA R-364.1.333, 21) kohaselt polnud roimasid toimunud ei Kihnu vallas ega Sindis. Kihnus elas küll kooliõpetaja Teodor Saar, ent tema suri teeneka teadlasena 1984. aastal. Loomulikult ei saa välistada nimekaimu olemasolu.

⁵⁴ Jaak Juha, „Fašistide poolt mõrvatud maeti ühishauda,” *Tööraha Hääl*, 27. november 1945, 3.

⁵⁵ Indrek Paavle, „Soviet investigations, concerning the executions in Estonia during the German occupation in 1941-1944,” – *Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes against Humanity*, ed. Toomas Hiio, Meelis Maripuu and Indrek Paavle (Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006), 670.

või on see dokumentatsioon arhiivis raskesti leitav või lihtsalt hävitatud. Siiski on säilinud fotosid. Näiteks leidub Eesti Filmiarhiivis mitu novembris 1944 tehtud pilti Pärnu lähedal asunud ühishaudadest, kust ümbermatmisi tehti, sh Reiu metsas, Rae kõrtsi juures ja Tõrga soos Mõisakülas. Erinevalt Klooga laagri piltidest ei ole nendel fotodel näha ühegi ohvri säilmeid ja seega tuleb uskuda pildi kirjeldust. Pärnu muuseumi fotokogus on mitu fotot Vanas pargis toimunud ümbermatmistest.

Mälestusmärgi tekkelugu

1940. aastal püstitati Pärnu Vanasse parki ajutine puidust mälestusmärk, mille tipus oli viisnurk. Mälestusmärk süüdati 1941. aastal, kui linna valutasid sakslased.⁵⁶

Arkadi ja Vladimir Andreseni ema Anna Johanna Andreseni mälestuste järgi oli Pärnus 1941. aastal olemas ka Arkadi Andreseni nimeline tänav ja Vladimir Andreseni nimeline plats (hilisem Johannes Varese plats). Pärast sõda olid need nimetused aga kadunud.⁵⁷

Detsembris 1945 andis Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu määruse, mis kohustas linnade ja maakondade täitevkomiteesid võtma arvele kõik sõjaväekalmistud, üksik- ja vennashauad; välja töötama kalmistute kujundamise ja hauamälestusmärkide projekte; korrastama kõiki arvelevõetud kalmistuid ja hauad; püstitama mälestusmärke üksik- ja vennashaudadele ning katma vastavad kulud kohalikust eelarvest. Määruse täitmist pandi jälgima Kommunaalmajanduse Rahvakomissariaat Leonti Georgi isikus ja ENSV Sõjakomissariaat Karl Kangeri isikus.⁵⁸

⁵⁶ Vaino Kallas, „Mälestusmärgid, pronkssõdur ja Tallinna „vabastamine”“, *Pärnu Postimees*, 22. september 2006, http://www-wxyz.parnupostimees.ee/260906/esileht/artiklid/10067855_1.php, 14. märts 2013.

⁵⁷ Anna Johanna Kristjani tütar Andreseni mälestused (30.12.1957), PÄMU 13375 Ar 1815 Karp 72, 5p.

⁵⁸ Pärnu Linnavalitsuse Arhitektuuribüroo. Muinsuskaitsest kirjavahetus, VAMA R-982.1.13, 1.

1946. aasta 27. märtsil kirjeldas Pärnu linna peaarhitekt Jaagup Linnakivi hauamälestusmärgi eelkavandit: „Pärnu vabastamisel 1944. a. saksa röövvaldajatest langenud Punaarmee võitlejate ja ohvitseride vennashaud asub Pärnu Vanapargis, Aleksandri, Vingi, Jalaka ja Pargi t. vahel. Nimetatud vennashauda on maetud ka Pärnu ja Pärnumaa 1905., 1917. ja 1924. a. ülestõusu ohvrid ja 1941. a. langenud Punaarmee ja hävituspataljoni võitlejad ning sakslaste poolt mõrvatud kodanikud. [---] Matmispaik Vanas Pargis asub kolmnurgakujuliselt kahe kõnnitee vahel. Neist on diagonaalselt parki läbiv kõnnitee üks käidavamaid, missugune ühendab südalinna Riia aleviga. [---] Vennashaua kõrvale, ca 7 m kaugusele on maetud üksik Punaarmee kangelane.⁵⁹ Viimase hauale on mõeldud püstitada väiksem mälestusmärk (kangelase büst) ja selle taha muruplatsile istutada leinasaar.”⁶⁰

1946. aasta eelkavandi kinnitas Eesti NSV Arhitektuuri Valitsus,⁶¹ kuid selle teostamine jäi erinevatel põhjustel toppama. Mälestusmärgi lõppkavandit ei soostunud vastava eriteadlase puudumise ettekäandel koostama ei pärnakad ega ka Arhitektuuri Valitsus.⁶²

Novembris 1946 tegi Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu esimees Priidu Aavik ettepaneku kuulutada välja ideekavandite konkurss viie kujuri – August Vommi, Friedrich Sannamehe, Enn Roosi, Voldemar Melliku ja Aleksander Kaasiku – vahel. 22. novembril 1946 võttis täitevkomitee vastu otsuse, et jäädakse siiski ka esialgse kavandi juurde.⁶³

1947. aasta kevadel palus ENSV Arhitektuuri Valitsuse planeerimise ja projekteerimise osakonna juhataja L. Haljak teatada, missuguseid töid on tehtud Pärnu linnas isamaasõjas langenute ja Saksa okupantide terrori ohvrite matmispaikade korrastamisel.

⁵⁹ Ärakiri Pärnu linna peaarhitekti Jaagup Linnakivi kirjust Pärnu linna TRSN Täitevkomiteele, 29.3.1946, VAMA R-982.1.63, 1. Üksikult maetud punaarmeeelase kohta ei õnnestunud andmeid leida.

⁶⁰ Ärakiri seletuskirjust Pärnu vabastamisel langenud Punaarmee võitlejate ja ohvitseride matmispaiga planeerimise ja hauamälestusmärgi eelkavandi juurde, VAMA R-982.1.34, 2.

⁶¹ Pärnu linna TSN Täitevkomitee esimehe Jaak Nessleri kiri Eesti NSV Arhitektuuri Valitsusele Ministrite Nõukogu juures, VAMA R-982.1.34, 4.

⁶² Eesti NSV Arhitektuuri Valitsuse RKN juures Arhitektuur-Projekteerimise ja Planeerimise Keskuse juhataja A. Volbergi kiri Jaagup Linnakivile, VAMA R-982.1.34, 9.

⁶³ Pärnu linna TSN Täitevkomitee esimehe, Eesti NSV Arhitektuuri Valitsuse juhataja, Pärnu linna peaarhitekti vaheline kirjavahetus, VAMA R-982.1.34, 12–18.

Jaagup Linnakivi kinnitused oli selleks ajaks „ülalmainitud matmispaiga ümbrus planeeritud, vennashaud väärilt kujundatud ja hauale ajutine graniidist mälestusmärk püstitatud”.⁶⁴ Ajutiselt mälestusmärgilt puudus aastaarv 1924, nagu võib järeldada Hans Kitsingu meenutustest: „Kuid seda suurt ühishauda „ehib” praegu primitiivne püstikivi pealkirjaga: „Siin püstitatakse mälestussammas 1905. ja 1917. revolutsiooni ja 1941. a. fašismi ohvrite mälestuse jäädvustamiseks”. Ent millegipärast ei mainita selles pealkirjas 1. detsembril 1924. a. langenud Eesti valge terrori ohvreid. Kodanikud seisavad ühishaua samba juures ja küsivad: „Millas siis see lubatud mälestussammas püstitatakse ja kas ei oleks juba aeg seda püstitada?””⁶⁵

Kuigi Pärnu linna Tööraha Saadikute Nõukogu (TSN) Täitevkomitee otsustas juba 9. augusti 1947. aasta istungil „asendada ebastandardsed ning värvilt ja vormilt erinevad mälestussambad ühesuguste mälestusmärkidega, varustada mälestusmärgid kirjadega, istutada puid ja lilli nii, et Nõukogude sõjaväelaste hauad oleks eeskujuks kogu linnas”,⁶⁶ paigaldati skulptor Juhan Raudsepa loodud monument matmispaigale alles 1958. aasta 9. mail. Sel päeval kogunesid Pärnu ettevõtete ja asutuste esindajad Vanasse parki. Monumendi avamise kõne pidas täitevkomitee esimees Elmar Hallmägi, sõnavõtuga esinesid veel omal ajal „149 protsessis” sunnitööle mõistetud Rudolf Pruljan, endine Punakaardi võitleja August Tiidre, personaal pensionär Johannes Kommisson ja Lydia Koidula nimelise 2. keskkooli õpetaja Arnold Ebrok.⁶⁷

Pärnu Vanas pargis asuv terroriohvrite ühishaud on kultuuriministri 3. juuli 1997. aasta määrusega nr 37 tunnistatud ajaloomälestiseks.⁶⁸

⁶⁴ Pärnu linna peaarhitekti Jaagup Linnakivi kiri ENSV Arhitektuuri Valitsuse planeerimiseprojekteerimise osakonna juhatajale, 7.3.1947, VAMA R-982.1.48, 2.

⁶⁵ Hans Kitsingu mälestused (üleskirjutanud H. Kasemets), ERAF 247.51.162, 6–7.

⁶⁶ Eesti NSV vabastamisel langenud Punaarmee võitlejate ja ohvitseride mälestuse jäädvustamine ja nende kalmude korrastamine, VAMA R-982.1.48, 3.

⁶⁷ F. Telvik, „Mälestussammas nõukogude võimu eest langenuile,” *Pärnu Kommunist*, 13. mai 1958, 1.

⁶⁸ Kultuurimälestiste riiklik register, <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=8333>, 6. veebruar 2013.

2002. aastal püstitas Tiit Madisson punasamba vahetusse lähedusse Saksa mundris eesti sõduri monumendi, mis kiiresti maha võeti ja avati 2004. aastal uuesti Lihulas. Kui valitsus lasi Lihulas monumendi eemaldada, valati Pärnu monument punase värviga üle. Kaitseministri 27. veebruari 2007. aasta käskkirjaga nr 96 on terroriohvrite ühishaud Pärnu Vanas pargis kantud sõjahaudade nimekirja.

Aprillis 2011 lisati mälestusmärgile selgitav tekst: „Mälestusmärk on pühendatud 1905., 1917., 1924. ja 1941.–44. ajalooliste sündmuste käigus hukkunud kommunistide pooldajatele ja on seotud nende isikute säilmete ümbermatmisega Vanasse parki. Püstitatud Nõukogude okupatsioonivõimude poolt 1958. aastal, kujundanud Juhan Raudsepp. Mälestusmärk on tunnistatud kultuuriministri 03.07.1997. määrusega nr 37 ajaloomälestiseks.”⁶⁹ 29. septembril 2011 tegi Muinsuskaitse Nõukogu kultuuriministrile ettepaneku arvata terroriohvrite ühishaud ajaloomälestiste hulgast välja, sest mälestise tunnused objektile pole tõestatud.⁷⁰ Praegu on see veel mälestiste registris.

Kokkuvõte

Monument Pärnu Vanas pargis asub haua kohal, kuhu on suure tõenäosusega alates 1940. aastast ümber maetud kaks 1917. aastal ülestõusnud soldatit, kelle garnisoniülem maha laskis, 1924. aastal Pärnus mässu kavandanud 12 isikut, kes sõjavälikohtu otsusega hukati, ning 1941. aastal Audru lahingus langenud hävituspataljonlased. Et eri allikate andmed on ebamäärased, ei ole üksnes dokumentidele toetudes võimalik maetute arvu kindlaks teha. Hauas peaks olema vähemalt 60 kirstu, sest neid on nii artiklites mainitud kui ka pildistatud. Küsimusele, kes on nendesse kirstudesse maetud, saavad vastuse anda ainult välja-kaevamised.

⁶⁹ Kultuurimälestiste riiklik register, <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=8333>, 6. veebruar 2013.

⁷⁰ Väljavõte Muinsuskaitse Nõukogu protokollist, 29.9.2011. Mälestusmärgi toimik nr. 2-19/2 I. Muinsuskaitseamet.

Milline ka ei olnud ideoloogiline tähendus, mis Pärnu monumendile 1940. aastal anti, oli tegu surnute ärakasutamiseга propagandaeesmärki-del just übermatmiseks valitud paiga tõttu. Kõiki traditsioone rikkudes maeti säilmed ümber linnaparki ja loodi ideoloogilisele monumendile hauasamba puutumatus. Samal ajal tehti seda ka teistes Eesti linnades.

Teise aspektina seostati propagandistlike võtetega kolm täiesti erinevat sündmust ja loodi ideoloogiline müüt, milleks jällegi kasutati ära neis konfliktides surma saanud inimesi.

Nagu Pärnus, nii püstitati sel ajal ka mujal Eestis avalikku ruumi palju kaheldava väärtusega monumente, mille olemasolu tekitab siiani ikka ja jälle küsimusi. II maailmasõja lõppedes andis nende matmispaikade olemasolu nõukogude võimule justkui moraalse õigustuse neid matmispaiku sõjaohvrite juurdematmisega põlistada. Nagu selgub 1945. aasta käskkirjadest, oli selline asjade korraldus üleriigiline. See tähendab, et übermatmisotsuste tegemisel ei olnud aluseks langenute omaste soovid ega isegi mitte praktiline kaalutus, vaid poliitilisest otsusest lähtuv korraldus. Surnutest sai lihtsalt vahend ideoloogia ellurakendamisel.

Sõjahaudade uurimisel on ajaloosündmuste täpsustamise kõrval oluline ka isiklik mõõde. Arenev tehnoloogia on teinud võimalikuks vanade dokumentide digiteerimise ja tänu sellele nende levimise üle kogu maailma. See võimaldab teha arhiivides säilitatavad langenute nimekirjad kättesaadavaks uurijatele, aga eelkõige omastele. Eesti sõjamuuseumile tuleb väga sageli päringuid sõjas kaduma jäänud sugulaste kohta. Paljud pered ei tea praeguseni, kuidas nende lähedased surid ja kuhu nad on maetud. Ideoloogiliste postulaatide kinnistamine langenute ja hukatute matmispaikade abil on isikliku mõõtme enamasti tähelepanuta jätnud, mis on tekitanud probleeme kuni tänapäevani.

Bibliograafia

Arhiivid

Ajalooarhiiv (EAA)

296 Liivimaa kubernerite kantselei

Eesti Riigiarhiiv (ERA)

R-364 ENSV Vabariiklik Komisjon Saksa fašistlike sissetungijate ja nende kaasosaliste roimade ja nende poolt tekitatud kahjude uurimiseks

Eesti Riigiarhiivi filiaal (ERAF)

1 Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee

247 EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut

Eesti Filmiarhiiv (EFA)

203 Tallinnfilm AS

Riigiarhiivi Rakvere osakond (LVMA)

87HA Peningi Valla TSN Täitevkomitee

632JO Torma Valla TSN Täitevkomitee

Pärnu Muuseum (PÄMU)

1338 Arhiivkogu

13375 Arhiivkogu

Valga Maa-arhiiv (VAMA)

R-982 Pärnu Linnavalitsuse Arhitektuuribüroo

Kirjandus

Aitsam, Mihkel. *1905. aasta revolutsioon ja selle ohvrid Eestis*. Tartu: Ilmamaa, 2011.

Ant, Jüri. „1917. aasta autonoomia ja enamlik riigipööre.” – *Pärnumaa*. 2, toim. Aldur Vunk, Tiina Mattisen jt, 198–203. Tallinn: Eesti Entsüklopeedia-kirjastus, 2010.

Hiio, Toomas. „1924. aasta 1. detsembri mässukatse Eestis koos eel- ja järellooga.” – *Mäss: detsembrimäss/aprillimäss*, koostanud Tiit Pruuli, 44–77. Tallinn: Eetriüksus, 2008.

Karjahärm, Toomas. „1905. aasta revolutsioon.” – *Eesti ajalugu*. V, *Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani*, kirjutanud: Andres Andresen, Ea Jansen,

- Toomas Karjahärm, Mart Laar, Mati Laur, Lea Leppik, Aadu Must; toim. Sulev Vahtre, Tiit Rosenberg ja Tõnu Tannberg, 348–365. Tartu: Ilmamaa, 2010.
- Lindmäe, Herbert. *Suvesõda Pärnumaal 1941*. Tartu: Sihtasutus Valge Raamat, 2006.
- Lust, Kersti. „1905. aasta revolutsioon ja eestlased Pärnu linnaduumas.” – *Pärnumaa*, 2, toim. Aldur Vunk, 189–197. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2010.
- Maripuu, Meelis. „Execution of Estonian jews in local detention institutions on 1941–1942.” – *Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes against Humanity*, ed. Toomas Hiio, Meelis Maripuu and Indrek Paavle, 651–662. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006.
- Medijainen, Eero. „James Bond ja mässukatse Tallinnas 1. detsembril 1924.” – *Mäss: detsembrimäss/aprillimäss*, koostanud Tiit Pruuli, 30–42. Tallinn: Eetriüksus, 2008.
- Moosberg, Hilda. *1905.–1907. aasta revolutsioon Eestis*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1955.
- Paavle, Indrek. „Soviet investigations, concerning the executions in Estonia during the German occupation in 1941–1944.” – *Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes against Humanity*, ed. Toomas Hiio, Meelis Maripuu and Indrek Paavle, 663–677. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006.

Perioodika

- „12 valge terrori ohvri...” *Kommunist*, 3. detsember 1940.
- „Fašistide mõrvateod Pärnus.” *Tööraha Hääl*, 24. november 1945.
- „Kodumaalt. Pärnust.” *Kodumaa*, 3. veebruar 1906.
- „Kodumaalt. Pärnust.” *Kodumaa*, 5. jaanuar 1906.
- „Pärnus toimub valge terrori ohvrite matmine...” *Kommunist*, 29. november 1940.
- Juha, Jaak. „Fašistide poolt mõrvatud maeti ühishauda.” *Tööraha Hääl*, 27. november 1945.
- Kallas, Vaino. „1941. aasta rahvaülestõus Pärnumaal.” *Kultuur ja Elu* nr. 4 (2011), http://kultuur.elu.ee/ke506_kallas.htm, 14. märts 2013.

Kallas, Vaino. „Mälestusmärgid, pronkssõdur ja Tallinna „vabastamine”” *Pärnu Postimees*, 22. september 2006, http://www-wxyz.parnupostimees.ee/260906/esileht/artiklid/10067855_1.php, 14. märts 2013.

Muinaste, Aster. „Minu linn, minu tänav.” *Pärnu Kommunist*, 16. november 1979.

Telvik, F. „Mälestussammas nõukogude võimu eest langenuile.” *Pärnu Kommunist*, 13. mai 1958.

Vilgats, Kalev. „Kas surnuaed pargis?” *Pärnu Postimees*, 22. veebruar 2012, <http://www.parnupostimees.ee/747902/kas-surnuaed-pargis/>, 14. märts 2013.

Veebilehed

Kultuurimälestiste riiklik register, <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=8333>, 6. veebruar 2013.

Mõisaküla linn, <http://www.moisakyla.ee/index.php?sisu=10&&t=2>, 25. märts 2013.

Обобщенный банк данных Мемориал, <http://obd-memorial.ru/>, 18. märts 2013.

On the Commemoration of the Historic Events of the First Half of the 20th Century with Grave Monuments for the Victims

A Case Study on the Mass Grave and Memorial in Pärnu

Ülle Kraft

According to the European tradition, soldiers fallen in battle are either buried in their home cemetery or a military cemetery. In addition to cemeteries, memorials have been erected in places where there are no actual remains. However, at the behest of the central government of the Soviet Union, an opposite practice emerged in post-World War II Estonia: mass graves along with the memorials to mark them were also constructed outside of cemeteries. Thus, the memorials erected in those places are not monuments in a symbolic sense, but grave markers. As the people buried there are victims of war, they are also war graves. The monument designed by Juhan Raudsepp in Pärnu Vanapark¹ is by nature one of these typically Soviet memorials. It is a grave monument that bears the following dates: 1905, 1917, 1924, and 1941–1944. The events that took place in the city of Pärnu and Pärnu County during those years were more or less in accordance with what was happening in Estonia at the time and therefore they vividly reflect the events and general mood in other parts of the country. This article explores the events that prompted the erection of this monument.

The Estonian peasant and workers' movement that started in January–March of 1905 did not affect Pärnu as much as the other parts of Estonia. There was a general strike, yet the demands of the workers were economical rather than political. However, unrest grew in other parts of the country and in December the rebels intending to burn down manor houses reached Pärnu County as well. The rebellions were put down with

¹ A park located in the center of Pärnu city ('old park' in Estonian).

a declaration of a state of war and the aid of punitive units formed at short notice. More than 60 people were arrested in the city of Pärnu and Pärnu County, and as many as 18 men were shot. There is no information on whether the dead were buried in Vanapark and thus, the date on the monument is most likely symbolic.

In 1917, revolution broke out in Russia and even though unrest spread all over the country, its impact on Estonia was not very significant. In Pärnu, the events mostly manifested in the soldiers' dissatisfaction with the inhuman treatment by the command of the Pärnu garrison. The soldiers went to demand justice from the commandant of the Pärnu garrison, Colonel Ostapenko. The latter lost control and opened fire against the soldiers, wounding three men, two of whom died later. The funeral of the soldiers that took place a few days later turned into a demonstration of protest. These two killed soldiers were reburied in Vanapark in 1940.

In Estonia, the events of 1 December 1924 (the attempt of seizing power by the communist rebels initiated and supported by the Soviet Union) started in Tallinn where approximately 300 rebels with light arms attempted to take over institutions of military strategic importance and lines of communication. 30 civilians and Estonian servicemen were killed. They were followed by those fallen during police operations or rebels executed under the verdict of court martials. In Pärnu, a drumhead court martial sentenced 13 people to death by shooting. The dead were buried in the so-called 'Pätsimets' near Pärnu.

During the summer of 1940, Vanapark served as a venue for open and propaganda meetings. On 1 December 1940, remains of mostly the victims of suppression of the 1 December 1924 rebellion were brought from Raeküla forest and given a ceremonial reburial in the section of Vanapark that lies between Vanapargi Street and Jalaka Street. A temporary wooden memorial was placed on the grave. Back then, the memorial had three dates on it—1905, 1917 and 1924. The memorial was burned down during the German invasion in 1941.

After the Soviet mass deportations on 14 June 1941, many men took refuge in forests where they formed guerrilla fighting units (so-called Forest Brothers). After the war broke out on 22 June 1941, destruction

battalions were formed at the order of the Soviet authorities. By the end of June, the Pärnu destruction battalion consisted of approximately 400 supporters of the Soviet regime. The Forest Brothers, however, merged into larger units and started to assume control in the parishes of the southern part of Pärnu County. Several battles followed, which ended with the defeat of the destruction battalions. There were many casualties, yet the exact number remains unclear. The Red Army retreated and the members of local Home Guard as well as the invading German troops started arresting supporters of the Soviet Union. Some of them were freed; others sent to prison or a concentration camp or executed. Again, due to the lack of sources, there is no information about the exact number of people executed.

1945 saw the development of means for cleaning up war graves nationwide. Among other things, this stipulated the destruction of German graves. The fallen Red Army soldiers, however, were reburied in cemeteries or parks. Approximately 200 people were reburied in the city of Pärnu; the total number in Pärnu County was about three times higher. On 25 November 1945, next reburial took place in Vanapark. This time, the remains belonged to the victims of the German occupation from the vicinity of the city of Pärnu.

In 1947, the grave was marked with a temporary granite memorial, which bore the dates 1905, 1917 and 1941. The year of 1924 was not present. The memorial completed by Juhan Raudsepp that stands there today was erected in 1958.

The memorial in Pärnu Vanapark is an example of the exploitation of the dead with the purpose of propaganda, the main reason for which lies in location. Against all traditions, the remains were reburied in an urban park and an ideological monument was given the immunity of a grave marker. Similar arrangements were also made in other Estonian cities. Another aspect is the connection of three entirely different events using propagandistic methods and the creation of an ideological myth, which again took advantage of the victims of those conflicts. Similarly to Pärnu, the public spaces in other parts of Estonia were filled with many monuments of questionable value, the presence of which continues to

raise questions even today. It appears as if the existence of those graves gave the Soviet authorities a moral justification to perpetuate the burial grounds by adding the remains of war victims to the graves after World War II. As the directives from 1945 show, these kinds of arrangements were carried out nationwide and the dead became merely tools for implementing propaganda.

A personal dimension is also significant in connection to the investigation of war graves and the clarification of historic events. Technological advancement has enabled the digitization of archival documents and thus information can be made available all over the world. Access to the lists of casualties that are stored in archives can now be made available for scholars but more importantly, to family members. The Estonian War Museum often receives inquiries about relatives lost in war. Many families still do not know how their relatives died and where they were buried. The affirmation of ideological postulates by using the graves of war casualties and the executed has mainly ignored this personal aspect and the issue continues to generate problems even today.